0851CH15

पञ्चदशः पाठः

प्रहेलिकाः

[पहेलियाँ मनोरञ्जन की प्राचीन विधा है। ये प्रायः विश्व की सारी भाषाओं में उपलब्ध हैं। संस्कृत के कवियों ने इस परम्परा को अत्यन्त समृद्ध किया है। पहेलियाँ जहाँ हमें आनन्द देती हैं, वहीं समझ-बूझ की हमारी मानसिक व बौद्धिक प्रक्रिया को तीव्रतर बनाती हैं। इस पाठ में संस्कृत प्रहेलिका (पहेली) बूझने की परम्परा के कुछ रोचक उदाहरण प्रस्तुत किए गए हैं।]

कस्तूरी जायते कस्मात्?
को हन्ति करिणां कुलम्?
किं कुर्यात् कातरो युद्धे?
मृगात् सिंहः पलायते ।।1।।

सीमन्तिनीषु का शान्ता?
राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः?
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या?
अत्रैवोक्तं न बुध्यते ।।2।।

कं सञ्जघान कृष्णः?
का शीतलवाहिनी गङ्गा?
के दारपोषणरताः?
कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ।।3।।

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ।।4।।

© NCERT not to be republished

भोजनान्ते च किं पेयम्?
जयन्तः कस्य वै सुतः?
कथं विष्णुपदं प्रोक्तम्?
तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥5॥

प्रहेलिकानामुत्तरान्वेषणाय सङ्केताः

प्रथमा प्रहेलिका	–	अन्तिमे चरणे क्रमशः त्रयाणां प्रश्नानां त्रिभिः पदैः उत्तरं दत्तम्।
द्वितीया प्रहेलिका	–	प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चरणेषु प्रथमस्य वर्णस्य अन्तिमवर्णेन संयोगात् उत्तरं प्राप्यते।
तृतीया प्रहेलिका	–	प्रतिऽचरणे प्रथमद्वितीययोः प्रथमत्रयाणां वा वर्णानां संयोगात् तस्मिन् चरणे प्रस्तुतस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्यते।
चतुर्थप्रहेलिकायाः उत्तरम्	–	नारिकेलफलम्।
पञ्चमप्रहेलिकायाः उत्तरम्	–	प्रथम-प्रहेलिकावत्।

हन्ति	–	मारता/मारती है
कातरः	–	कमजोर
सीमन्तिनीषु	–	नारियों में
कोऽभूत् (कः+अभूत्)	–	कौन हुआ
सञ्जघान	–	मारा
कंसञ्जघान (कंसं+जघान)	–	कंस को मारा
शीतलवाहिनी	–	ठंडी धारा वाली

© NCERT not to be republished

काशीतलवाहिनी	–	काशी की भूमि पर बहने वाली
दारपोषणरता:	–	पत्नी के पोषण में संलग्न
केदारपोषणरता:	–	खेत के कार्य में संलग्न
कंबलवन्तम्	–	वह व्यक्ति जिसके पास कंबल है
वृक्षाग्रवासी (वृक्ष+अग्रवासी)	–	पेड़ के ऊपर रहने वाला
पक्षिराज:	–	पक्षियों का राजा (गरुड़)
त्रिनेत्रधारी	–	तीन नेत्रों वाला (शिव)
शूलपाणि:	–	जिनके हाथ में त्रिशूल है (शंकर)
त्वग्	–	त्वचा, छाल
बिभ्रन्	–	धारण करता हुआ
विष्णुपदम्	–	स्वर्ग, मोक्ष
तक्रम्	–	छाछ, मठा
शक्रस्य	–	इन्द्र का

अभ्यासः

1. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) सीमन्तिनीषु का .... राजा .... गुणोत्तम:।

(ख) कं सञ्जघान .... का .... गङ्गा?

(ग) के .... कं .... न बाधते शीतम्।।

(घ) वृक्षाग्रवासी न च .... न च शूलपाणि:।

2. श्लोकांशान् योजयत-

क	ख
किं कुर्यात् कातरो युद्धे	अत्रैवोक्तं न बुध्यते।

© NCERT not to be republished
2022-23

विद्वद्भिः का सदा वन्द्या	तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।
कं सञ्जघान कृष्णः	मृगात् सिंहः पलायते।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं	काशीतलवाहिनी गङ्गा।

3. उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं न इति लिखत–

यथा– सिंहः करिणां कुलं हन्ति।	आम्
(क) कातरो युद्धे युद्ध्यते।	
(ख) कस्तूरी मृगात् जायते।	
(ग) मृगात् सिंहः पलायते।	
(घ) कंसः जघान कृष्णम्।	
(ङ) तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।	
(च) जयन्तः कृष्णस्य पुत्रः।	

4. सन्धिविच्छेदं पूरयत–

(क) करिणां कुलम् – .... + ...
(ख) कोऽभूत् – .... + ...
(ग) अत्रैवोक्तम् – .... + ...
(घ) वृक्षाग्रवासी – .... + ...
(ङ) त्वग्वस्त्रधारी – .... + ...
(च) बिभ्रन्न – .... + ...

5. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं विभक्तिं वचनञ्च लिखत–

	पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा–	करिणाम्	पुँल्लिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्

प्रहेलिकाः

© NCERT not to be republished

कस्तूरी	....	....	....
युद्धे	....	....	....
सीमन्तिनीषु	....	....	....
बलवन्तम्	....	....	....
शूलपाणिः	....	....	....
शक्रस्य	....	....	....

6. (अ) विलोमपदानि योजयत–

जायते	शान्ता
वीरः	पलायते
अशान्ता	म्रियते
मूर्खैः	कातरः
अत्रैव	विद्वद्भिः
आगच्छति	तत्रैव

(आ) समानार्थकपदं चित्वा लिखत–

(क) करिणाम् ....। (अश्वानाम्/गजानाम्/गर्दभानाम्)

(ख) अभूत् ....। (अचलत्/अहसत्/अभवत्)

(ग) वन्द्या ....। (वन्दनीया/स्मरणीया/कर्तनीया)

(घ) बुध्यते ....। (लिख्यते/अवगम्यते/पठ्यते)

(ङ) घटः ....। (तडागः/नलः/कुम्भः)

(च) सञ्जघान ....। (अमारयत्/अखादत्/अपिबत्)

© NCERT not to be republished

7. कोष्ठकान्तर्गतानां पदानामुपयुक्तविभक्तिप्रयोगेन अनुच्छेदं पूरयत-

एकः काकः .... (आकाश) डयमानः आसीत्। तृषार्तः सः .... (जल) अन्वेषणं करोति। तदा सः .... (घट) अल्पं .... (जल) पश्यति। सः .... (उपल) आनीय .... (घट) पातयति। जलं .... (घट) उपरि आगच्छति। .... (काक) सानन्दं जलं पीत्वा तृप्यति।

योग्यता-विस्तारः

प्रस्तुत पाठ में दी गयी पहेलियों के अतिरिक्त कुछ अन्य पहेलियाँ अधोलिखित हैं। उन्हें पढ़कर स्वयं समझने की कोशिश करें और ज्ञानवर्धन करें यदि न समझ पायें तो उत्तर देखें।

(क) चक्री त्रिशूली न हरो न विष्णुः।
महान् बलिष्ठो न च भीमसेनः।
स्वच्छन्दगामी न च नारदोऽपि
सीतावियोगी न च रामचन्द्रः॥

(ख) न तस्यादिर्न तस्यान्तः मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद॥

(ग) अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः।
अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः॥

उत्तर-(क) वृषभः, (ख) नयनम्, (ग) पत्रम्

परिशिष्टम्

सन्धिः

पूर्वपदस्य अन्तिमवर्णेन समम् उत्तरपदस्य पूर्ववर्णस्य मेलनेन यत्परिवर्तनं भवति तत्सन्धिः इति।

यथा– विद्या + आलयः
= विद्य् आ + आ लयः
= विद्यालयः

एवमेव यदि + अपि = यद्यपि कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः

सामान्यतः सन्धिः त्रिविधः, तद्यथा–

(क) स्वरसन्धिः अच्सन्धिः वा
(ख) व्यञ्जनसन्धिः हल्सन्धिः वा
(ग) विसर्गसन्धिः

(क) **स्वरसन्धिः** – स्वरवर्णेन सह स्वरवर्णस्य मेलनं स्वर-सन्धिः कथ्यते। संस्कृतभाषायां स्वीकृताः स्वरवर्णाः इमे सन्ति-अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, लॄ, ए, ऐ, ओ, औ। स्वरसन्धौ एतेषां परस्परमेलनं भवति। अत्र केचिद् विशिष्टाः सन्धयः उल्लेखनीयाः–

(*i*) **दीर्घसन्धिः** – अ, इ, उ, ऋ ह्रस्वेभ्यो दीर्घेभ्यो वेति वर्णेभ्यः परम् अ, इ, उ, ऋ वेति ह्रस्वाः दीर्घाः वा वर्णाः भवन्ति चेत्, तयोः मेलनेन दीर्घः भवति। (सूत्रम्-अकः सवर्णे दीर्घः)

उदाहरणानि– मुर + अरिः = मुरारिः
पाठ + आरम्भः = पाठारम्भः
दक्षिण + अयनम् = दक्षिणायनम्
स्वराज्य + आन्दोलनम् = स्वराज्यान्दोलनम्
कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः

© NCERT not to be republished

मुनि + ईश्वरः = मुनीश्वरः

मही + इन्द्रः = महीन्द्रः

मही + ईश्वरः = महीश्वरः

भानु + उदयः = भानूदयः

लघु + ऊर्मिः = लघूर्मिः

वधू + उदयः = वधूदयः

पितृ + ऋणम् = पितॄणम्

सामान्य-प्रक्रिया

अ + अ = आ	इ + इ = ई	उ + उ = ऊ	ऋ + ऋ = ॠ
अ + आ = आ	इ + ई = ई	उ + ऊ = ऊ	ऌ + ऌ = ॡ
आ + अ = आ	ई + इ = ई	ऊ + उ = ऊ	
आ + आ = आ	ई + ई = ई	ऊ + ऊ = ऊ	

(*ii*) **यण्सन्धिः** – इ, उ, ऋ, ऌ वेति वर्णस्य पश्चात् भिन्नस्वरवर्णः भवति चेत् इ, उ, ऋ, ऌ इत्येषां स्थाने क्रमशः य्, व्, र्, ल् आदेशः भवति। (सूत्रम्-इको यणचि)

उदाहरणानि–

यदि + अपि = यद्यपि

मधु + अरि = मध्वरिः

वधू + आगमनम् = वध्वागमनम्

पितृ + आदेशः = पित्रादशः

ऌ + आकृतिः = लाकृतिः

© NCERT not to be republished

सामान्य-प्रक्रिया

इ/ई + अ, आ, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = य्

उ/ऊ + अ, आ, इ, ई, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = व्

ऋ/ॠ + अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = र्

लृ/लृ + अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = ल्

(*iii*) **गुणसन्धिः** - अ, आ इत्यनयोः पश्चात् इ, उ, ऋ, ऌ वेति वर्णः आगच्छति चेत्, क्रमशः ए, ओ, अर्, अल् वा भवति। (सूत्रम्-आद्गुणः)

उदाहरणानि-

देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः

देव + ईशः = देवेशः

पर + उपकारः = परोपकारः

एक + ऊनः = एकोनः

महा + ऊर्मिः = महोर्मिः

देव + ऋषिः = देवर्षिः

तव + लृकारः = तवल्कारः

सामान्य-प्रक्रिया

अ/आ + इ, ई = ए

अ/आ + उ, ऊ = ओ

अ/आ + ऋ = अर्

अ/आ + लृ = अल्

(*iv*) **वृद्धिसन्धिः** - अ/आ इत्यनयोः पश्चात् ए/ऐ, ओ/औ वेति वर्णः आगच्छति चेत्, क्रमशः ऐ, औ वा भवति। (सूत्रम्-वृद्धिरेचि)

उदाहरणानि-

एक + एकम् = एकैकम्

देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम्

गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः

महा + ओषधिः = महौषधिः

सामान्य-प्रक्रिया

अ/आ + ए, ऐ = ऐ

अ/आ + ओ, औ = औ

© NCERT not to be republished

(*v*) **अयादिसन्धिः** – ए, ऐ, ओ, औ वेति वर्णस्य पश्चात् कोऽपि स्वरवर्णः आगच्छति चेत्, तत्स्थाने क्रमशः अय्, आय्, अव्, आव् वा आदेशः भवति। (सूत्रम्-एचोऽयवायावः)

उदाहरणानि–

ने + अनम् = नयनम्

गै + अकः = गायकः

पो + अनम् = पवनम्

पौ + अकः = पावकः

सामान्य-प्रक्रिया	
ए + स्वरवर्णाः	= अय्
ऐ + स्वरवर्णाः	= आय्
ओ + स्वरवर्णाः	= अव्
औ + स्वरवर्णाः	= आव्

© NCERT not to be republished

कारकम्

वाक्ये क्रियायाः सद्यः अन्वयः येन पदेन शब्देन वा सह भवति तत्पदं कारकं भवति। कारकाणाम् अर्थं प्रकाशयितुं येषां प्रत्ययानां संयोजनं शब्दैः सह भवति ते (प्रत्ययाः) कारकविभक्तयः भवन्ति।

सामान्यतः विभक्तिः द्विविधा–

(*i*) कारकविभक्तिः (*ii*) उपपदविभक्तिः

कारकविभक्तिः – कारकद्वारा प्रयुक्तविभक्तिः कारकविभक्तिः भवति। यथा–बालकः विद्यालयं गच्छति। अत्र बालकः इत्यत्र कर्तृकारकमिति प्रथमा विभक्तिः। <u>विद्यालयम्</u> इत्यत्र कर्मकारकमिति द्वितीया विभक्तिः।

उपपदविभक्तिः – पदम् आश्रित्य या विभक्तिः सा उपपद-विभक्तिः। यथा–गुरवे नमः। अत्र 'नमः' इति पदस्य प्रयोगेण चतुर्थी विभक्तिः।

अभितः – ग्रामम् अभितः पर्वताः सन्ति।

परितः – ग्रामं परितः उद्यानम् अस्ति।

उभयतः – विद्यालयम् उभयतः पुष्पवाटिका।

सर्वतः – पुष्पवाटिकां सर्वतः वृक्षाः सन्ति।

सह – शशाङ्केण सह रोहिणी गृहं गतवती।

साकं – मया साकं त्वं गच्छसि।

समम् – त्वया समम् अहं गच्छामि।

सार्धं – प्रधानमन्त्रिणा सार्धं मन्त्रिणः अपि गतवन्तः।

अलम् – अलम् विवादेन। अलं श्रमेण। रामः रावणाय अलम्।

नमः – गुरवे नमः।

स्वाहा – अग्नये स्वाहा।

स्वधा – पितृभ्यः स्वधा।

वषट् – देवतायै वषट्।

उपसर्गः

धातोः पूर्वम् उपसर्गान् योजयित्वा वयं नूतनक्रियापदानां निर्माणं कुर्मः। उपसर्गाः साधारणतः द्वाविंशतिः (22) संख्यकाः सन्ति, तद्यथा–प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निर्, निस्, दुर्, दुस्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप। उपसर्गयोगेन धात्वर्थः क्वचित् परिवर्तते। अतः कथ्यते–

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
विहारहारसंहारप्रहारपरिहारवत्॥

यथा– वि + हृ = विहरति

सम् + हृ = संहरति

उप + हृ = उपहरति

परि + हृ = परिहरति

© NCERT not to be republished

प्रत्ययः

विभक्तिरहितस्य मूलशब्दस्य अन्ते, अर्थयुतं शब्दं प्रतिपादयितुं यः शब्दः वर्णो वा प्रयुज्यते सः प्रत्ययः कथ्यते। विभक्तिरहितः मूलशब्दः संस्कृतव्याकरणे प्रकृतिः उच्यते। प्रकृतिरियं द्विविधा, तद्यथा–धातुः प्रातिपदिकञ्च।

एवं धातोः प्रातिपदिकात् च अनन्तरं यः वर्णः प्रयुज्यते सः प्रत्ययः भवति। यथा–'रामः' इति शब्दे 'राम' प्रातिपदिकः अस्ति, विसर्गः (सु) च प्रत्ययो वर्तते। तथैव 'पठित्वा' इति शब्दे पठ् इति धातुः वर्तते क्त्वा च प्रत्ययः इति।

प्रत्ययाः पञ्चविधाः भवन्ति, तद्यथा–विभक्तिः, कृत्, तद्धितः, स्त्रीप्रत्ययः, धात्ववयवश्च। अत्र इमे प्रत्ययाः अपि अवबोधनीयाः।

(क) **विभक्तिः** – धातूनाम् अनन्तरं 'ति, तः, न्ति'–प्रभृतयः प्रत्ययाः प्रातिपदिकानां च अनन्तरं सु–औ–जस्–प्रभृतयः प्रत्ययाः विभक्ति–प्रत्ययाः भवन्ति।

यथा– राम + सु = रामः (प्रातिपदिकेन निष्पन्नः)

गम् + ति = गच्छति (धातुना निष्पन्नः)

पठ् + न्ति = पठन्ति (धातुना निष्पन्नः)

(ख) **कृत्** – धातोः पश्चात् प्रयुक्ताः प्रत्ययाः कृत्प्रत्ययाः भवन्ति।

यथा– पठ् + ल्युट् = पठनम्

(ग) **तद्धितः** – संज्ञायाः सर्वनाम्नश्च पश्चात् प्रयुक्ताः प्रत्ययाः तद्धिताः भवन्ति।

यथा– शिव + अण् = शैवः।

(घ) **स्त्रीप्रत्ययः** – पुंलिङ्गशब्दान् स्त्रीलिङ्गेषु परिवर्तितुं ये प्रत्ययाः प्रयोगे व्यवह्रियन्ते ते स्त्रीप्रत्ययाः सन्ति।

यथा– चतुर + टाप् = चतुरा

दातृ + ङीप् = दात्री

2022-23
© NCERT not to be republished

(ङ) **धात्ववयवः** – धातोः विभक्तेश्च मध्ये सन्-शप्-णिच्-प्रभृतयः प्रत्ययाः धात्ववयवाः भवन्ति।

यथा– पठ् + णिच् + तिप् = पाठयति

आङ्लभाषायां प्रत्ययः इति शब्दस्य कृते Suffix इति शब्दो वर्तते। केचन प्रमुखाः व्यावहारिकाश्च प्रत्ययाः सन्ति – क्त्वा, तुमुन्, शतृ, शानच्, तव्यत्, अनीयर्, क्त, क्तवतु, घञ्, टाप्, ल्युट्, णिच्, ल्यप्, इत्यादयः।

कानिचन उदाहरणानि

क्त्वा – गम् + क्त्वा = गत्वा = जाकर
पठ् + क्त्वा = पठित्वा = पढ़कर
हस् + क्त्वा = हसित्वा = हँसकर

> अहं पुस्तकं पठित्वा गृहं गमिष्यामि।

ल्यप् – परि + त्यज् + ल्यप् = परित्यज्य = छोड़कर
वि + हस् = ल्यप् = विहस्य = हँसकर
उप + गम् + ल्यप् = उपगम्य = समीप जाकर

> श्यामः गृहं परित्यज्य वनं गतवान्।

तुमुन् – नी + तुमुन् = नेतुम् = लाने के लिये
गम् + तुमुन् = गन्तुम् = जाने के लिये
पठ् + तुमुन् = पठितुम् = पढ़ने के लिये
चल् + तुमुन् = चलितुम् = चलने के लिये

> लता पुस्तकं पठितुं पुस्तकालयं गच्छति।
>
> अहं फलं नेतुम् आपणं गमिष्यामि।

शब्दरूपाणि

सर्वनाम-शब्दः

अस्मद्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

© NCERT not to be republished
2022-23

यत्

पुँल्लिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

स्त्रीलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पञ्चमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

© NCERT not to be republished

नपुंसकलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

इदम्

पुँल्लिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु

© NCERT not to be republished

स्त्रीलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

नपुंसकलिंङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्, एनत्	इमे, एने	इमानि, एनानि
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु

विशेषः – सर्वनामशब्दानां सम्बोधने रूपाणि न भवन्ति।

© NCERT not to be republished

ऋकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

मातृ (माता)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पञ्चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधन!	हे मातः!	हे मातरौ!	हे मातरः!

स्वसृ (बहन)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वितीया	स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसॄः
तृतीया	स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः
चतुर्थी	स्वस्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
पञ्चमी	स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
षष्ठी	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसॄणाम्
सप्तमी	स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु
सम्बोधन!	हे स्वसः!	हे स्वसारौ!	हे स्वसारः!

© NCERT not to be republished

नकारान्त-पुँल्लिङ्गः
राजन् (राजा)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
सम्बोधन!	हे राजन्!	हे राजानौ!	हे राजानः!

धातु रूपाणि

खाद् (खाना)
लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादति	खादतः	खादन्ति
मध्यमपुरुषः	खादसि	खादथः	खादथ
उत्तमपुरुषः	खादामि	खादावः	खादामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादिष्यति	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति

© NCERT not to be republished
2022-23

मध्यमपुरुषः	खादिष्यसि	खादिष्यथः	खादिष्यथ
उत्तमपुरुषः	खादिष्यामि	खादिष्यावः	खादिष्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अखादत्	अखादताम्	अखादन्
मध्यमपुरुषः	अखादः	अखादतम्	अखादत
उत्तमपुरुषः	अखादम्	अखादाव	अखादाम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादतु	खादताम्	खादन्तु
मध्यमपुरुषः	खाद	खादतम्	खादत
उत्तमपुरुषः	खादानि	खादाव	खादाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादेत्	खादेताम्	खादेयुः
मध्यमपुरुषः	खादेः	खादेतम्	खादेत
उत्तमपुरुषः	खादेयम्	खादेव	खादेम

एवमेव धाव्, खेल्, गम् (गच्छ), पठ्, रक्ष्, भ्रम्, पा (पिब्), हस्, मिल्, क्रीड्,-इत्यादीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

© NCERT not to be republished

इष् (इच्छा करना)

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति
मध्यमपुरुषः	इच्छसि	इच्छथः	इच्छथ
उत्तमपुरुषः	इच्छामि	इच्छावः	इच्छामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एषिष्यति	एषिष्यतः	एषिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	एषिष्यसि	एषिष्यथः	एषिष्यथ
उत्तमपुरुषः	एषिष्यामि	एषिष्यावः	एषिष्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ऐच्छत्	ऐच्छताम्	ऐच्छन्
मध्यमपुरुषः	ऐच्छः	ऐच्छतम्	ऐच्छत
उत्तमपुरुषः	ऐच्छम्	ऐच्छाव	ऐच्छाम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	इच्छतु	इच्छताम्	इच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	इच्छ	इच्छतम्	इच्छत
उत्तमपुरुषः	इच्छानि	इच्छाव	इच्छाम

© NCERT not to be republished

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	इच्छेत्	इच्छेताम्	इच्छेयुः
मध्यमपुरुषः	इच्छेः	इच्छेतम्	इच्छेत
उत्तमपुरुषः	इच्छेयम्	इच्छेव	इच्छेम

संख्यावाचकाः शब्दाः (५१ तः १००)

५१	एकपञ्चाशत्
५२	द्वापञ्चाशत्/द्विपञ्चाशत्
५३	त्रयःपञ्चाशत्/त्रिपञ्चाशत्
५४	चतुःपञ्चाशत्
५५	पञ्चपञ्चाशत्
५६	षट्पञ्चाशत्
५७	सप्तपञ्चाशत्
५८	अष्टापञ्चाशत्/अष्टपञ्चाशत्
५९	नवपञ्चाशत्/एकोनषष्टिः
६०	षष्टिः
६१	एकषष्टिः
६२	द्वाषष्टिः/द्विषष्टिः
६३	त्रयष्षष्टिः/त्रिषष्टिः
६४	चतुष्षष्टिः
६५	पञ्चषष्टिः
६६	षट्षष्टिः
६७	सप्तषष्टिः
६८	अष्टाषष्टिः/अष्टषष्टिः
६९	नवषष्टिः/एकोनसप्ततिः
७०	सप्ततिः
७१	एकसप्ततिः
७२	द्वासप्ततिः/द्विसप्ततिः
७३	त्रिसप्ततिः/त्रयस्सप्ततिः
७४	चतुस्सप्ततिः

© NCERT not to be republished

७५ पञ्चसप्ततिः

७६ षट्सप्ततिः

७७ सप्तसप्ततिः

७८ अष्टासप्ततिः/अष्टसप्ततिः

७९ नवसप्ततिः/एकोनाशीतिः

८० अशीतिः

८१ एकाशीतिः

८२ द्व्यशीतिः

८३ त्र्यशीतिः

८४ चतुरशीतिः

८५ पञ्चाशीतिः

८६ षडशीतिः

८७ सप्ताशीतिः

८८ अष्टाशीतिः

८९ नवाशीतिः/एकोननवतिः

९० नवतिः

९१ एकनवतिः

९२ द्वानवतिः/द्विनवतिः

९३ त्रयोनवतिः/त्रिनवतिः

९४ चतुर्नवतिः

९५ पञ्चनवतिः

९६ षण्णवतिः

९७ सप्तनवतिः

९८ अष्टानवतिः/अष्टनवतिः

९९ नवनवतिः/एकोनशतम्

१०० शतम्

© NCERT not to be republished